

ВАЛЕНТИН ОТАМАНОВСЬКИЙ – БОРЕЦЬ ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ

І.РОБАК

Харківський національний медичний університет

Анотація

У статті аналізуються погляди на українську державність видатного українського вченого і організатора науки В.Д.Отамановського в молоді роки та висвітлюється його боротьба за втілення цих поглядів у життя.

Ключові слова: «Братство самостійників», визвольні змагання, Крути, Отамановський, українська державність, Українська революція, Центральна Рада.

Аннотация

В статье анализируются взгляды на украинскую государственность выдающегося украинского ученого и организатора науки В.Д.Отамановского в молодости и освещается его борьба за претворение этих взглядов в жизнь.

Ключевые слова: «Братство самостийников», Круты, Отамановский, украинская государственность, Украинская революция, Центральная Рада.

Summary

In the article early points of view of prominent Ukrainian scientist and science organizer V.D.Otamanovsky on Ukrainian statehood, and his struggle for the putting into practice of them are analysed.

Key words: «Bratstvo Samostiynikov», Central Rada, Kruty, Otamanovsky, Ukrainian revolution, Ukrainian statehood.

Наступного року виповнюється 120 років від дня народження відомого громадсько-політичного діяча, учасника українських національно-визвольних змагань 1917–1918 рр. (зокрема бою під Крутами), знаного вченого-краєзнавця і пам'яткознавця, фахівця з історії та права українських міст середньовіччя, історика медицини й аптечної справи, бібліографа, видавця і письменника, перекладача і знавця багатьох мов, педагога, організатора науки, просвітянина та освітянина, доктора історичних наук, професора Валентина Дмитровича Отамановського.

«Чому не віддається належного В.Отамановському?» – обурювався сорок років тому Роман Бжеський (псевд. Р.Млиновецький), відомий український зарубіжний історик¹. За роки незалежності України ставлення до постаті В.Д.Отамановського на його Батьківщині змінилося. Здається, про його життя і діяльність вийшло цілком достатньо публікацій, щоб вважати біографію вченого цілком відтвореною. Проте це далеко не так. Незважаючи на постійний інтерес дослідників, вона залишається недостатньо вивченою, детально досліджені тільки декілька (хоча, безумовно, важливих і яскравих) епізодів його життя. Вони пов'язані насамперед з його роботою на Поділлі в 1920-х роках і участю в процесі «Спілки визволення України» в 1929–1930 роках², інші ж сторінки його життя і діяльності залишаються «білими плямами». Недостатньо вивчені й ідеологічні позиції В.Отамановського, зокрема його погляди на українську державність, так само, як і його внесок у справу її відновлення.

С.І.Кот намагався створити цілісний біографічний нарис, присвячений В.Д.Отамановському³. Йому вдалося вперше у вітчизняній літературі правдиво висвітлити багато сторінок біографії вченого. Проте його праця тяжіє до жанру публіцистики, в ній відсутні посилання на джерела або історичну літературу. До того ж не позбавлена вона й фактографічних помилок. Окремі епізоди перших кроків діяльності Валентина Отамановського знайшли висвітлення також у працях В.Верстюка і Т.Осташко, Р.Млиновецького, З.Савчук, Ф.Турченка та деяких інших⁴.

Метою даної статті є аналіз поглядів Валентина Отамановського на українську державність у початковий період його діяльності і відтворення його участі в національно-визвольних змаганнях 1917–1920 рр.

Національна свідомість Валентина Отамановського почала формуватися під час навчання в гімназії. На цьому ґрунті він мав конфлікти як з викладачами, так і з батьками та старшими братами, оскільки родина Отамановських вважала себе російською і національних прагнень юнака не підтримувала⁵. 1912 р., закінчивши гімназію, В.Отамановський розпочав навчання на юридичному факультеті Київського університету, 1913 р. він перейшов до Київського політехнічного інституту. У студентському середовищі тривало формування його національної позиції⁶.

1914 р., ще до початку Першої світової війни, у Варшаві виникла таємна організація «Братство самостійників», ідейним провідником якої став В.Отамановський. «Братство» працювало головним чином серед молоді, поширюючи в її середовищі національну свідомість. Водночас члени «Братства» ухвалили постанову бойкотувати російську культуру і мову. «Братчики» могли користуватися російською мовою в Україні лише в стисло означених випадках (зокрема для конспірації), були зобов'язані студіювати світову літературу і власне письменство. В.Отамановський, захоплюючись давньою українською культурою, навіть опанував літературний стиль, властивий добі Гетьманщини.

Працювали над собою «самостійники», також вивчаючи минуле свого народу та політичні науки. Вони зобов'язувалися не відвідувати російські театральні вистави на теренах України, купувати російські книжки в російських книгарнях. «Братство» поширювали статті М.Міхновського, Д.Донцова та інших радикально налаштованих українських діячів.

«Братство самостійників» було нечисельною, цілком таємною і глибоко законспірованою організацією. Його київська організація, зокрема, нараховувала лише до трьох десятків осіб, такими ж нечисленними були й створені ним філії в інших містах України – Житомирі, Одесі, Чернігові. «Братчики» складали присягу не розголошувати навіть сам факт існування організації. У великій таємниці приховувалися їхні прізвища. Це був своєрідний орден, члени якого прагнули увійти до існуючих тоді українських партій та організацій з метою пропаганди ідеї самостійності України; поширювати націоналістичний світогляд і популяризувати націоналістичні гасла через легальні та нелегальні видання різного характеру; організувати самостійні нелегальні товариства студіюючої молоді, якими, в таємниці перед самими членами даного товариства фактично керували б члени «Братства»; просувати членів своєї організації у середовище опонентів для здійснення необхідної розвідки й диверсії в їх лавах⁷. Утаємничення було таким, що навіть ідейний натхненник українських самостійників Микола Міхновський, у якого були певні стосунки з В.Отамановським, не тільки не належав на початку весни 1917 р. до «Братства», а, очевидно, й не здогадувався про його існування, оскільки вже з перших днів революції з'являвся у колі «поступовців» і співпрацював із ними⁸.

Тому деякі історики вважають недоведеною діяльність «Братства самостійників» до 1917 р.⁹ У статті С.І.Кота про В.Д.Отамановського для «Енциклопедії історії України» створення «Братства» прямо датується 1917 роком¹⁰. Такі точки зору спростовують архівні документи, віднайдені Ф.Г.Турченком¹¹.

Сам В.Отамановський зосередився спочатку на виданні нелегального друкованого органу «Вільна думка», а з 1916 р. – на роботі в створеному «братчиками» кооперативному видавництві «Вернигора», душею та ідейним провідником якого він одразу ж і став¹². Проте незабаром, рятуючись від поліцейських переслідувань, стає уповноваженим Комітету відділу харчових пунктів Південно-Західного фронту Всеросійського Союзу міст. Повернувся до Києва за 2–3 тижні до революції, щоб продовжувати студії у вищій школі¹³.

Як свідчить сам В.Отамановський, напередодні Лютневої революції у нього вже остаточно «склався самостійницький, націоналістичний світогляд, суть якого в скороченню є така: тільки національна держава забезпечує повні національні права поневоленій нації; клясова боротьба є справа внутрішня й перед лицем національного ворога не повинно бути кляса та партій; поразка Росії від німців та революція внаслідок цього мусять призвести до розвалу російської тюрми народів та повстання У.Н.Р.» (тут і далі орфографія оригіналу – *I.P.*)¹⁴.

Українська історіографія відрізняється поліваріантністю точок зору на питання створення Центральної Ради. Серед засновників УЦР деякі історики (Р.Млиновецький, В.Верстюк, Т.Осташко) називають ідейного провідника «Братства самостійників» Валентина Отамановського¹⁵. Більше того, стверджується, що само створення Української Центральної Ради ініціювало «Братство самостійників» 2 (15) березня 1917 р. Прихильники такої версії вважають, що «Товариство українських поступовців» вступило в процес творення Центральної Ради пізніше, прагнучи вирвати з рук «самостійників» політичну ініціативу. Р.Млиновецький і П.Мірчук пишуть про паралельне існування деякий час (до двох тижнів) двох органів з однаковою назвою – Українська Центральна Рада і про їх злиття¹⁶. Щоправда, В.Верстюк в останні роки дотримується інших поглядів¹⁷.

А от пріоритет В.Отамановського в створенні українських національних збройних сил заперечити значно важче. Його просто часто замовчують, називаючи імена М.Міхновського, С.Петлюри та ін., забуваючи, що саме за ініціатив Валентина Отамановського в Києві вже (2) 15 березня 1917 р. сформувався штаб української міліції та почалося формування першої кінної сотні. Пізніше, разом з М.Міхновським, В.Отамановський був одним з організаторів товариства «Український військовий клуб ім. гетьмана П.Полуботка», він організував і військовий клуб «Батьківщина»¹⁸.

(8) 21 квітня Український Національний Конгрес обрав В.Д.Отамановського до складу Центральної Ради. На відкритті конгресу він намагався виступити з доповіддю «Боротьба наших предків за самостійність України», але така спроба була вороже сприйнята «автономістами» і доповідь не відбулася. «Вісті з Української Центральної Ради» в №4 за квітень 1917 р. подають таку інформацію: «8 квітня 1917 р. Перші загальні збори Української Центральної ради 8 квітня». Наводиться повний список членів Центральної Ради, обраних на першому Українському Національному з'їзді, зокрема «Від партії самостійників: 22) Отамановський»¹⁹. У першому томі двохтомного збірника документів і матеріалів «Українська Центральна Рада», виданому «Науковою думкою» 1996 р., цей документ опублікований. Там після слів «від партії самостійників» стоїть посилання на примітки. У примітках читаємо: «Українська партія соціалістів-самостійників (УПСС) утворилася у грудні 1917 р. на Всеукраїнському з'їзді самостійницьких груп і течій...»²⁰. І далі все про УПСС. Незрозуміло навіть, адже вона утворилася у грудні, а йдеться про квітень 1917 р. У наявності прикра помилка упорядників збірника. В даному документі під «партією самостійників» найімовірніше мається на увазі не УПСС, а «Братство самостійників», яке В.Отамановський очолював. У такому випадку все стає на свої місця.

Далі саме той номер «Вістей з Української Центральної Ради» публікує «Список членів Української Центральної ради, що вступили в склад її після 8 квітня». Читаємо: «Змінено представників», і далі «Від самостійників: 1) Шаповал М.»²¹. Це спростовує твердження Сергія Кота, що Валентин Отамановський тільки «влітку 1917 року складає з себе повноваження члена Центральної Ради і виходить з її складу»²². Також не можна погодитися з твердженнями того ж самого автора про входження В.Отамановського до Центральної Ради від Української народної партії М.Міхновського²³. Адже не Отамановський вступив до УНП, а Міхновський – до «Братства самостійників»²⁴. А в «Енциклопедії історії України» С.І.Кот безпідставно стверджує, що В.Д.Отамановський був членом УЦР від Української партії соціалістів-революціонерів²⁵.

Отже, «самостійники» в квітні відкликали В.Отамановського з Центральної Ради, вважаючи доцільним зайнятися йому більш важливою, з їхньої точки зору, організаційно-партійною та літературною діяльністю²⁶. Після складення депутатських повноважень Валентин знову повернувся на юридичний факультет Київського університету і продовжив діяльність у «Вернигорі».

У першій половині 1917 року під його орудою видавництво видало велику кількість листівок з портретами гетьманів і протиросійськими написами та патріотичними цитатами. Було видано низку брошур націоналістичного змісту, наприклад: «Катехизм українця», «Українці та москвини», «Гетьман Іван Мазепа», «Гетьман Полуботок», «Гетьман П.Дорошенко», великі стінні плакати: «Як жив український нарід» (склав В.Отамановський), «Як Московщина визискує Україну» і т. п.²⁷

Слід зауважити, що на весну 1917 р. ейфорія від революції та створення Центральної Ради була такою, що заради єдності національно свідомих сил «братчики» тимчасово навіть «згорнули прапора самостійності» і підтримали гасло «автономістів» про перебудову колишньої Росії на федерацію вільних народів. Проте така ретирата від самостійницьких позицій тривала недовго, оскільки Центральна Рада під тиском Тимчасового уряду та рад робітничих і солдатських депутатів зволікала зі здійсненням реальних кроків у досягненні автономії України. Вже від травня 1917 р. на всіх політичних брошурах видавництва «Вернигора» містилося гасло: «Через національно-територіальну автономію до Самостійної України!» А епіграфом до них стояли слова Івана Франка: «Чи ще ж бо ви мало наслужилися Москві та Ляхові?»²⁸.

Розуміючи невідворотність збройної боротьби, одночасно з роботою у видавництві В.Отамановський брав участь у розбудові українських збройних сил, спираючись на створений за його участі «Український військовий клуб ім. гетьмана П.Полуботка» та готував ґрунт для об'єднання всіх «самостійників» у єдину політичну силу. Проміжним результатом останнього напрямку його діяльності став численний установчий з'їзд «Союза української державності», що відбувся 1 (14) червня 1917 р., а 19 червня в Києві зібралася багатолюдне віче (понад 2500 учасників), скликане «Союзом» під гаслами української державності²⁹.

Отамановський продовжував активно працювати у видавництві «Вернигора»; читав лекції на учительських курсах Київського повітового земства, «викладаючи в самостійницькому освітленню українознавство»; вів націоналістичну агітацію серед частин київської залози, готуючись до Третього Українського військового з'їзду³⁰. Третій Український військовий з'їзд зібрався в Києві 2 листопада (н.ст.) 1917 р., коли більшовики в столиці держави цілеспрямовано йшли до влади. На з'їзді Отамановський взяв слово як представник «Союза української державності». Він заявив, що «Союз української державності» дивиться на Україну як на майбутню самостійну незалежну Українську Республіку. І далі: «...багато з вас пролле кров за відбудовання української державності. Слава ж товаришам, які перші поляжуть у цій страшній святій боротьбі!»³¹. В.Отамановський із захопленням вітав проголошення Української Народної Республіки, проте був розчарований відсутністю статусу її суверенності. Тому в грудні 1917 р. на Всеукраїнському з'їзді самостійницьких груп і течій разом з іншими «братчиками» вступив до лав Української партії соціалістів-самостійників (УПСС). УПСС виступала за незалежність України. Її програма, затверджена з'їздом, містила дві головні вимоги: проголошення незалежної Української Народної Республіки на чолі з президентом, а також вирішення аграрного питання шляхом націоналізації всієї землі та безоплатної передачі її селянам. До проголошення IV Універсалу партія перебувала в опозиції до Центральної Ради, а з критикою її земельної політики виступала й пізніше³².

29 січня 1918 року Валентин Отамановський у складі студентського куреня брав участь у відомому бою з більшовицькими частинами під залізничною станцією Крути. Згідно зі спогадами командира українських сил під Крутами сотника Аверкія Гончаренка,

Отамановський був його зв'язковим. «Атамановський був дуже відважний, – згадував А.Гончаренко, – і що було в нім найбільш цінне – це завжди прекрасний гумор. І в цю вирішальну хвилину (бою під Крутами – *І.Р.*) він почав порівнювати наш бій з боями під Полтавою шведів і наших з москалями... Та не було часу... Атамановського відрядив я ще завидна до Студентської сотні з наказом про відступ на вказане їм місце». Наказ було бездоганно виконано, і студентська сотня перша вийшла з бою. А провини Отамановського в тому, що під час відступу одна чота напоролася на більшовиків і до ноги була жорстоко знищена, немає. Він тільки своєчасно доставив наказ командира³³.

Після взяття Києва більшовиками Отамановський разом із Центральною Радою евакуювався на Волинь і повернувся разом з нею до Києва, де знову почав працювати у видавництві «Вернигора».

Гетьманський переворот засмутив Валентина Отамановського, який на той час вже склався як соціаліст. «Походячи з кріпацької верстви, – писав він, – коли не маючи ніяких нерухомостей, живучи виключно з праці та вже з 14–15 років заробляючи на себе, я ніколи не міг бути прихильником капіталістичного ладу. Ідея творення безкласової держави на соціалістичних підвалинах відповідала і моїй важкій життєвій школі, і моєму світоглядю». За його спогадами, прикро йому було спостерігати рецидиви царизму, офіцерів у погонах, антинародний, за його оцінкою, курс гетьманського уряду та постійні відносини його зі сконцентрованими на Дону білогвардійцями³⁴. Така оцінка Гетьманату Павла Скоропадського була продиктована хибними поглядами українських соціалістичних партій, які не зуміли розгледіти консолідуючий характер політики Української Держави, спрямований на досягнення класової солідарності, а не на поглиблення класової боротьби.

Ще до гетьманського перевороту, в квітні 1918 р. «братчики» подбали про створення військового товариства, оформленого як клуб старшин «Батьківщина», який гуртував старшин і серед яких вів культурно-освітню та політичну роботу. Активну участь у діяльності цієї організації брав В.Отамановський. 19 червня «Союз української державності» ухвалив подбати про перенесення останків гетьмана Івана Мазепи з чужини до Софійського собору для поховання їх поруч з князем Ярославом Мудрим. 10 липня, в роковини Полтавської битви 1709 р., члени «Союзу» разом зі старшинами «Батьківщини» зібрали на Софійському майдані близько 10 тисяч патріотів і організували панахиду по гетьманові Мазепі. Після панахиди там відбулося народне віче, очолене В.Отамановським, який звернувся до присутніх з палкою промовою. Учасники мітингу одностайно проголосували за перенесення до св. Софії останків гетьманів Петра Дорошенка, Івана Мазепи та Пилипа Орлика. Кілька старшин виступили з домаганням усунути з пам'ятника Богданові Хмельницькому напис: «Волім під царя московського православного...» Під схвальні вигуки кількатисячного натовпу вони допомогли Отамановському дістатися напису і понищити його ударами принесеного задалегідь геологічного молотка³⁵.

Після цих подій Валентин Отамановський повністю зосередився на роботі у «Вернигорі». Не підтримуючи гетьмана, видавництво перейшло майже виключно на друкування шкільних підручників, яке через брак паперу невдовзі було перенесено за кордон. Валентин Отамановський вирушає в цій справі до Відня, де одночасно продовжує юридичні студії у Віденському університеті³⁶.

1919 р. (а не в другій половині 1917 – на початку 1918 рр., як у С.І.Кота³⁷) «Вернигора» видала друком «Сина України» Вал. Злотопольця – «історичну повість з часів українського лицарства», романтичний твір, написаний В.Отамановським для українського юнацтва. Це своєрідний ремейк «Життя і дивовижних пригод Робінзона Крузо» Д.Дефо, свого часу перекладеного В.Отамановським українською для «Вернигори».

Головний герой книги Микола Наливайко – нащадок Северина Наливайка, незламний козак і український Робінзон. Опинившись на безлюдному острові, він веде жорстоку боротьбу за життя і перемагає. У творі яскраво відображаються державницькі настрої Валентина Отамановського. Микола – палкий патріот своєї Батьківщини. Територію острова він називає Новою Україною, а свій укріплений осідок – Січчю і вивішує над ним український національний прапор. Після звільнення з вимушеного відлюдництва Наливайко поспішає до рідного краю, де стає до лав війська гетьмана Івана Виговського і героїчно гине під Конотопом. Автором постійно підкреслюється державницький характер цієї боротьби³⁸.

Перебуваючи 1918–1920 рр. за кордоном, В.Отамановський, хоча і не брав безпосередньої участі в політичному житті, до кінця 1919 р. лишався на самостійницькій платформі, вороже ставлячись до радянської влади. З кінця 1919 р. під впливом В.Винниченка в Отамановського відбувається переосмислення революційних подій, і він схиляється до співпраці з радянською владою. Такому рішенню сприяє тяжка хвороба батька, який залишився в Києві. Може, широ, а може, виправдовуючи свій намір повернутися в Україну, він намагається на семінарі державного права у Віденському університеті обґрунтувати створення т.зв. української радянської держави. У червні 1920 р. Валентин Дмитрович повертається до України³⁹. Починається нова глава в його біографії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

¹ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр.: (Про що «історія мовчить»). – 2-ге вид. перегл. і значно допов. – Т.2. – Б.м., 1973. – С.468.

² Гальчак С. Краєзнавці Вінниччини: Біографії. Бібліографія. – Вінниця, 2005. – С.136–138; Кароєва Л. Валентин Дмитрович Отамановський // VIII Всеукр. наук. конф. «Історичне краєзнавство і культура»: Наукові доповіді та повідомлення. – Харків, 1997. – Ч.1. – С.157–158; Кот С.І. Честі своєї не зрадив: (В.Д.Отамановський) // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К.; Хмельницький, 1991. – С.133–142; Подільська старовина: Наук. збірник на пошану вченого і краєзнавця В.Д.Отамановського / Від. ред. В.А.Косаківський. – Вінниця, 1993. – 480 с.; Савчук З.С. В.Д.Отамановський (1893–1964) – вчений, педагог, організатор науки: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.07. – К., 2006. – 20 с.; Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти: Науково-документальне видання. – К., 1995. – 448 с.

³ Кот С. Валентин Отамановський // Крути. Січень 1918 року: Док., матеріали, дослідж., кіносценарій / Іст.-культурол. т-во «Герої Крут»; упоряд. Я.Гаврилюк. – К., 2008. – 840 с.

⁴ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр.: (Про що «історія мовчить»). – 2-ге вид. перегл. і значно допов. – Т.1. – Торонто, 1970. – 571 с.; Т.2. – Б.м., 1973. – 670 с.; Савчук З.С. В.Д.Отамановський (1893–1964) – вчений, педагог, організатор науки: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.07. – К., 2006. – 20 с.; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 2007. – 255 с.; Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада: період становлення // Український історичний журнал. – №2. – 2007. – С.23–46; Турченко Ф.Г. Микола Міхновський: життя і слово. – К., 2006. – 318 с.; його ж. Утворення Української Центральної Ради: джерела та їх інтерпретації // Український історичний журнал. – №2. – 2007. – С.63–77.

⁵ Отамановський В.Д. Моє каяття // Подільська старовина: Наук. збірник на пошану вченого і краєзнавця В.Д.Отамановського. – С.20–21.

⁶ Верстюк В., Осташко Т. Вказ. праця. – С.141.

⁷ Млиновецький Р. Вказ. праця. – Т.1. – С.29–33.

⁸ Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада: період становлення. – С.26.

- ⁹ *Кот С.* Валентин Отамановський. – С.664–665; *Солдатенко В.Ф.* Ідейний опонент М.Грушевського: (Полемічні зауваги на полях книги Ф.Турченка «Микола Міхновський: Життя і Слово») // Український історичний журнал. – 2006. – №5. – С.105.
- ¹⁰ Отамановський Валентин Дмитрович // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А.Смолій (гол.) та ін. – Т.7. – К., 2010. – С.699.
- ¹¹ *Турченко Ф.Г.* Микола Міхновський: життя і слово. – С.208–209.
- ¹² *Млиновецький Р.* Вказ. праця. – Т.1. – С.32.
- ¹³ *Отамановський В.Д.* Вказ. праця. – С.21.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ *Верстюк В., Осташко Т.* Вказ. праця. – С.142; *Млиновецький Р.* Вказ. праця. – Т.1. – С.114–115.
- ¹⁶ *Млиновецький Р.* Вказ. праця. – Т.1. – С.98, 100–101; *Турченко Ф.Г.* Утворення Української Центральної Ради. – С.64–65; *Мірчук П.* Микола Міхновський: Апостол української державности. – Філядельфія, 1960. – С.57.
- ¹⁷ *Верстюк В.Ф.* Українська Центральна Рада: період становлення. – С.23–46.
- ¹⁸ *Млиновецький Р.* Вказ. праця. – Т.1. – С.99, 127–128; Т.2. – С.61, 419; *Верстюк В., Осташко Т.* Вказ. праця. – С.142.
- ¹⁹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У двох томах. – Т.1. – К., 1996. – С.63.
- ²⁰ Там само. – С.533.
- ²¹ Там само. – С.66–67.
- ²² *Кот С.* Валентин Отамановський. – С.666.
- ²³ Там само. – С.665.
- ²⁴ *Млиновецький Р.* Вказ. праця. – Т.1. – С.34; Крути: 29 січня 1918 р. / [упоряд. О.Бойко]. – К., 2007. – С.9.
- ²⁵ Отамановський Валентин Дмитрович // Енциклопедія історії України. – С.699.
- ²⁶ *Млиновецький Р.* Вказ. праця. – Т.1. – С.174.
- ²⁷ Там само. – С.114–116.
- ²⁸ *Отамановський В.Д.* Вказ. праця. – С.21; Автобіографія ув'язненого Валентина Отамановського // Подільська старовина: Наук. збірник на пошану вченого і краєзнавця В.Д.Отамановського. – С.13.
- ²⁹ *Млиновецький Р.* Вказ. праця. – Т.2. – С.12; *Турченко Ф.Г.* Микола Міхновський: життя і слово. – С.238.
- ³⁰ *Отамановський В.Д.* Вказ. праця. – С.21; Автобіографія ув'язненого Валентина Отамановського. – С.32.
- ³¹ *Млиновецький Р.* Вказ. праця. – Т.2. – С.55, 61.
- ³² Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – С.533.
- ³³ Крути: 29 січня 1918 р. – С.20–21.
- ³⁴ *Отамановський В.Д.* Вказ. праця. – С.21; Автобіографія ув'язненого Валентина Отамановського. – С.14, 20.
- ³⁵ *Млиновецький Р.* Вказ. праця. – Т.2. – С.419.
- ³⁶ *Кот С.* Валентин Отамановський. – С.668; *Отамановський В.Д.* Вказ. праця. – С.21–22; Автобіографія ув'язненого Валентина Отамановського. – С.14.
- ³⁷ *Кот С.* Валентин Отамановський. – С.666.
- ³⁸ *Злотополець Валентин.* Син України: Іст. повість з часів укр. лицарства / Передмова видавництва «Укр. націоналіст». – [Б. м., б. р.]. – 20, 223 с. – Репринт. вид. кн.: Син України: іст. повість у 3-х ч. з ілюстр. та мапою / сюжет, опрацювання та ред. Вал. Злотопольця; компонували: І.Федів, В.Злотополець. – К.; Кам'янець; Відень: Вернигора, 1919. – 223 с.
- ³⁹ *Верстюк В., Осташко Т.* Вказ. праця. – С.142; *Отамановський В.Д.* Вказ. праця. – С.24; Автобіографія ув'язненого Валентина Отамановського. – С.14.